

Aleksander Łaniewski*

„Мир хатам, війна палацам!” Ukraińscy anarchiści wobec teorii i praktyk Euromajdanu

„Peace to the huts! War on the palaces!” Anarchists towards the theories and practices of Euromaidan

Abstract: Euromaidan was a key event in the contemporary social and political history of Ukraine. Various political forces took part in the mass protests: from the extreme right to anarchists who were opponents of any statehood. The article aims to analyze the Ukrainian anarchists' attitude to the “revolution of dignity”. Anarchism is considered to be a social movement which attempted to exist in the “dialogue of freedom” as an independent political force. Anarchist theoretical reflections (appeals, analytical texts) and political practice (medical and educational activities, participation in demonstrations, forced confrontations and the occupation of government buildings) during the Euromaidan were analyzed, based on the sources (press, appeals, interviews, personal experiences) produced by Ukrainian anarchist organizations (Direct Action, Autonomous Workers' Union, Revolutionary Confederation of Anarcho-Syndicalists by the name of N.I. Makhno, Union of Anarchists of Ukraine and near-anarchist Autonomous Resistance). The study found that anarchists were unable to join the protests on a consolidated basis. Maidan accelerated the process of synthesizing anarchist and nationalist ideas and practices, revealing the weakness of the libertarian movement. Despite declaring common values, such as direct democracy or economic demands, the movement revealed large ideological divisions (e.g. non-participation in the protests of the Union of Anarchists of Ukraine and the Revolutionary Confederation of Anarcho-Syndicalists). Anarchists failed to obtain social capital and after Maidan, most of the organizations collapsed. However, the experience gained by anarchists has affected the radicalization of such movements, updating the issues of interaction with other political forces, the use of violence and the preparation of anarchists for possible mass protests in the future.

Keywords: anarchism, Ukraine, Euromaidan, revolution, social movements

* Aleksander Łaniewski – dr, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Warszawa, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1876-2567>, e-mail: alexandr.iwanowicz@gmail.com.

Streszczenie: Euromajdan był kluczowym wydarzeniem w najnowszej historii społeczno-politycznej Ukrainy. W protestach wzięły udział różne siły polityczne: od skrajnej prawicy po będących przeciwnikami jakiegokolwiek państwowości anarchistów. Artykuł ma na celu analizę stosunku ukraińskich anarchistów do „rewolucji godności”. Anarchizm rozpatrywany jest jako ruch społeczny, który próbował zaistnieć w „dialogu wolności” jako niezależna siła polityczna. Anarchistyczne refleksje teoretyczne (odezwy, teksty analityczne) oraz praktyka polityczna (działalność medyczna i oświatowa, udział w demonstracjach i konfrontacjach siłowych, okupacja budynków rządowych) w trakcie Euromajdanu zostały przeanalizowane na podstawie źródeł (prasa, apele, wywiady, osobiste doświadczenia) wytwarzanych przez ukraińskie organizacje anarchistyczne (Akcja Bezpośrednia, Autonomiczny Związek Pracowników, Rewolucyjna Konfederacja Anarchosyndykalistów im. N.I. Machny, Związek Anarchistów Ukrainy i okołoanarchistycznego Oporu Autonomicznego). Badanie wykazało, że anarchiści nie byli w stanie przyłączyć się do protestów jako jedna skonsolidowana siła. Ujawniając słabość ruchu libertarnego, Majdan przyspieszył proces syntezy anarchistycznych i nacjonalistycznych idei i praktyki. Pomimo deklarowania wspólnych wartości, takich jak demokracja bezpośrednia lub żądania ekonomiczne, ruch wykazał się dużymi podziałami ideologicznymi (np. nieuczestniczenie w protestach ZAU i RKAS). Większość organizacji anarchistycznych po Majdanie upadła, ponieważ nie potrafiły one zdobyć kapitału społecznego. Jednakże nabyte przez anarchistów doświadczenie wpłynęło na radykalizację ruchu, aktualizując kwestie interakcji z innymi siłami politycznymi, stosowania przemocy i przygotowania anarchistów do potencjalnych protestów masowych w przyszłości.

Słowa kluczowe: anarchizm, Ukraina, Euromajdan, rewolucja, ruch społeczny

Wstęp

Euromajdan (październik 2013 – luty 2014) należy do jednego z nielicznych przykładów udanych masowych protestów wschodnioeuropejskich w XXI w.¹, które charakteryzowały się nie tylko różnorodnością bazy społecznej², ale również wielością manifestowanych opcji ideowo-politycznych (od najbardziej prawicowych, radykalnych ugrupo-

- 1 Zob. np. *Ukraine's Euromaidan. Analyses of Civil Revolution*, D.R. Marples, F.V. Mills (eds.), Stuttgart 2015; *Rewolucja w imię godności: ukraiński Euromajdan 2013-2014*, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa (red.), Toruń 2015; *Czas Euromajdanu*, R. Potocki i in. (red.), Warszawa 2014; *Aktywizacja społeczeństwa obywatelskiego: wydarzenia na kijowskim Euromajdanie*, A. Wojtaszak (red.), Szczecin 2014; *Three Revolutions: Mobilization and Change in Contemporary Ukraine*, I-II, P. Kowal i in. (eds.), Stuttgart 2019.
- 2 A. Jekaterynczuk, *Kogo reprezentował kijowski Majdan 2013-2014? Struktura społeczno-demograficzna i kulturowa kijowskiego Euromajdanu w Kijowie, oczekiwania oraz ewolucja. Socjologiczny obraz kijowskiego Majdanu z końca 2013 – początku 2014 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 2, s. 157-181.

wań³, przez systemową opozycję parlamentarną⁴, do przedstawicieli lewicowych organizacji i anarchistów)⁵.

Dotychczas udział anarchistów w „dialogu wolności”⁶ rozpatrywano pobieżnie, jako część marginalnego nurtu lewicy⁷. Celem artykułu jest analiza stosunku ukraińskich anarchistów do „rewolucji godności”, ich refleksje teoretyczne oraz praktyka polityczna. Podstawę źródłową analizy stanowią materiały wytwarzane przez ugrupowania anarchistyczne, gazety, broszury oraz dostępne w Internecie oświadczenia i teksty analityczne. Pomocne były także wspomnienia i wywiady z uczestnikami protestów. Jako kryterium doboru grup stały się ich samoidentyfikacja, metody działalności oraz teoretyczne postulaty każdej z nich.

Anarchizm jest formą polityki i etyki, w których kluczowe miejsce zajmuje wolność jednostki bezpośrednio korelująca z równością. Ograniczenia i przeszkody w drodze do wolności stanowią autorytarne i hierarchiczne stosunki, zakotwiczone zarówno w instytucji państwa, jak też w kapitalizmie, religii, patriarchacie itd. Anarchizm opowiada się za rozwiązaniem problemów za pomocą akcji bezpośredniej, nieraz z użyciem radykalnych metod. Zamiast demokracji przedstawicielskiej i parlamentaryzmu proponuje oddolną samoorganizację, która ma się opierać na solidarności, pomocy wzajemnej i horyzontalnych stosunkach społecznych. Wewnątrz anarchizmu istnieje wiele odłamów (anarchokomunizm, anarchoindywidualizm, anarchosyndykalizm,

- 3 V. Ishchenko, *Far right participation in the Ukrainian Maidan protests: an attempt of systematic estimation*, „European Politics and Society”, vol. 17, 2016, s. 453-472, DOI: <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1154646>.
- 4 L. Hurska-Kowalczyk, *Opozycja parlamentarna wobec Euromajdanu na Ukrainie*, „Annales UMCS, Sectio K (Politologia)”, vol. 28, 2021, issue 1, s. 125-137.
- 5 V. Ishchenko, *The Ukrainian Left during and after the Maidan Protests*, 2016, https://csf.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/The_Ukrainian_Left_during_and_after_the.pdf [01.08.2022]; E.S. Channell-Justice, *Left of Maidan: Self-Organization and the Ukrainian State on the Edge of Europe*, New York: CUNY Academic Works, 2016.
- 6 D.S. Kvit, *The Ideology of the Euromaidan*, „Social, Health, and Communication Studies Journal” 2014, no. 1, s. 30.
- 7 V. Ishchenko, *Left divergence, right convergence: anarchists, Marxists, and nationalist polarization in the Ukrainian conflict 2013-2014*, „Globalizations”, vol. 17, 2020, no. 5, s. 820-839, DOI: <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1722495>. Natomiast całkowicie pominął temat ukraiński politolog: O. Васильчук, *Лівий радикалізм та анархізм в Україні*, Черкаси [O. Vasylychuk, *Liviy radykalizm ta anarkhizm v Ukraini*, Cherkasy] 2019.

anarchizm chrześcijański, ekologiczny, feministyczny i in.), a podstawową różnicą między nimi są metody i środki walki⁸.

Anarchizm rozpatrywany jest tu jako ruch społeczny, który poprzez zbudowanie wspólnoty przekonań i aktywizację niekonwencjonalnych działań zbiorowych dąży do obalenia instytucji państwa i radykalnego przekształcenia stosunków społeczno-gospodarczych w zdecentralizowane i niehierarchiczne⁹. Będąc częścią masowego zrywu Ukraińców, ten oddolny rewolucyjny nieinstytucjonalny ruch usiłował zaistnieć jako licząca się siła z własną agendą.

Podstawową tezę artykułu jest twierdzenie, że Euromajdan z jednej strony obnażył słabość i duże podziały w ukraińskim ruchu anarchistycznym, z drugiej zaś wpłynął na formowanie się swoistej syntezy nacjonalizmu i anarchizmu, powodując przewartościowanie dotychczasowych praktyk politycznych i ich radykalizację.

1. Ukraińscy anarchiści przed Euromajdanem

Tradycje ukraińskiego anarchizmu mają bogatą historię. Według części badaczy u jego źródeł stała sięgająca XVIII w. wpływowa na południowym wschodzie Ukrainy religijna grupa duchoborców¹⁰. Oprócz Białegostoku, pierwsze *stricte* anarchistyczne grupy w Imperium Rosyjskim pojawiły się właśnie na Ukrainie (m.in. w Berdyczewie, Nieżynie, Odessie). Z kolei w trakcie rewolucji 1905 r. Jekaterynosław (obecnie Dnipro) i Odessę uznawano za „stolice” anarchizmu w cesarstwie. Wówczas ruch anarchistyczny

8 Zob. D. Grinberg, *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej 1870-1914*, Warszawa 1994; P. Laskowski, *Szkice z dziejów anarchizmu*, Warszawa 2006; *The anarchist thought in Europe at the beginning of the 21st century: the collection of documents and other source material*, ed. and compl. by P. Malendowicz, Piła 2011; P. Malendowicz, *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku*, Warszawa 2013; *The Palgrave handbook of anarchism*, C. Levy, M.S. Adams (eds.), Palgrave Macmillan, Springer 2018.

9 Uznając, że ruch społeczny to „zbiorowe, zorganizowane, trwałe i nieinstytucjonalne wyzwanie dla rządzących, elit władzy lub przekonań i praktyk kulturowych”. J. Goodwin, J.M. Jasper, *Editor's introduction*, [w:] *The social movements reader. Cases and concepts*, J. Goodwin, J.M. Jasper (eds.), Hoboken 2014, s. 4. Zob. M.D. Williams, *Black Flags and Social Movements: A Sociological Analysis of Movement Anarchism*, Manchester 2017.

10 В.Ф. Жмир, *Вибране, Київ* [V.F. Zhmyr, *Vybrane*, Kyiv] 2012, s. 279-280.

w tych ośrodkach odznaczał się nie tylko masowością, ale też radykalną praktyką polityczną w postaci terrork rewolucyjnego i wywłaszczeń¹¹.

Fundamentalne znaczenie dla ruchu anarchistycznego zarówno na Ukrainie, jak i na całym świecie¹² ma Rewolucyjna Powstańcza Armia Ukrainy (1918-1921) pod przewodnictwem niekwestionowanego autorytetu wśród ukraińskich anarchistów Nestora Machny (1888-1934)¹³. Ten masowy chłopsko-anarchistyczny ruch z centrum w Hulajpołu, niedaleko Zaporizzia, opierał się na tradycjach wspólnotowości i samorządności ludności wiejskiej, uzupełnionych o ideologię anarchokomunizmu, będąc doniosłą siłą podczas wojny domowej w Rosji¹⁴.

Współczesny ukraiński anarchizm kształtował się w latach 80. XX w. W 1994 r. w Doniecku powstała Rewolucyjna Konfederacja Anarchosyndykalistów im. N. I. Machny (ros. Революционная конфедерация анархо-синдикалистов им. Н. И. Махно, RKAS)¹⁵. Opierająca się na raczej niemających zakotwiczenia w Ukrainie

- 11 Zob. *Анархисти Документи и материалы*, t. 1: 1883-1916 гг., сост. авт. пред., введ. и комм. В.В. Кривенький, Москва 1998 [*Anarkhisty Dokumenty i materialy*, t. 1: 1883-1916 gg., sost. avt. pred., vved. i komm. V.V. Kriven'kij, Moskva 1998]; В. Савченко, *Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903-1929 рр.: історичний аспект та політична практика*, Київ [V. Savchenko, *Dialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903-1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka*, Kyiv] 2017; P. Avrich, *The Russian anarchists*, Princeton 1967; Д.И. Рублев, *Российский анархизм в XX веке*, Москва [D.I. Rublev, *Rossiysky anarkhizm v XX veke*, Moskva] 2019.
- 12 Ruch machnowski często wymienia się obok udziału anarchistów w wojnie domowej w Hiszpanii (1936-1939), pod względem zarówno walki militarnej, jak i prób wprowadzenia w życie ideałów anarchistycznych. F. Ryszka, *W kręgu zbiorowych złudzeń: z dziejów hiszpańskiego anarchizmu 1968-1939*, t. 1-2, Warszawa 1991.
- 13 26 stycznia na Placu Niepodległości w Kijowie został wyświetlony dokument o nim. Tam też pojawił się Artystyczny Barbakan, gdzie m.in. wystawiano prace o tematyce powstańczej i machnowskiej. Autorem najbardziej znanej serii obrazów *Anarchia był Andrij Jermolenko*. Zob. *Мистецький Барбакан. Трикутник дев'яносто два: Антологія*, Київ [*Mystetskyi Barbakan. Trykutnyk devianosto dva: Antolohiia*, Kyiv] 2015.
- 14 В.Ф. Верстюк, *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921)*, Київ [V.F. Verstiuk, *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921)*, Kyiv] 1991; *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы*, В. Данилов, Т. Шанин (red.), Москва [Nestor Makhno. *Krest'janskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materialy*, V. Danilov, T. Shanin (red.), Moskva] 2006; C. Darch, *Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917-1921*, London 2020 i in.
- 15 Zróżnicowanie w zapisach nazw organizacji wynikało z kilku przyczyn. Z jednej strony było to położenie geograficzne: w odróżnieniu od Lwowa i Kijowa, w języku rosyjskim rozmawiają przeważnie anarchiści z południowo-wschodnich miast (Odessa, Dnipro). Druga przyczyna to wiek. Nowe, składające się z młodzieży grupy preferowały język ukraiński, np. AZP w Charkowie. Posługiwanie się rosyjskojęzycznymi nazwami przez ZAU i RKAS znalazło symboliczne odzwierciedlenie w krytycznej postawie grup wobec Euromajdanu.

tradycjach syndykalizmu rewolucyjnego¹⁶, dobrze zorganizowana struktura, oprócz pracy związkowej wśród górników i robotników przemysłu transportowego oraz studentów, prowadziła działalność spółdzielczą, wydawniczą i oświatową. Organizowała treningowe obozy letnie oraz uczestniczyła w walkach ulicznych z radykalną prawicą¹⁷.

Ewenementem stała się założona w 1999 r. partia polityczna Związek Anarchistów Ukrainy (ros. Союз Анархистов Украины, ZAU), reprezentująca ewolucyjny, „legalny” anarchizm, zwany nieraz anarchokapitalizmem, polegający na stopniowym demontażu struktur państwowych przy zachowaniu własności prywatnej. Będąc pozaparlamentarną partią, ZAU kilkakrotnie startował w wyborach samorządowych, a jego główną siedzibą pozostawała Odessa¹⁸.

O ile przełom XX/XXI w. nazywano okresem drugich narodzin ukraińskiego anarchizmu¹⁹, o tyle koniec lat 2000. można określić mianem jego trzecich narodzin. W 2008 r. młodsze pokolenie anarchistów i wolnościowych marksistów powołało w Kijowie utworzony na zasadach anarchosyndykalizmu, oficjalnie zarejestrowany, niezależny studencki związek zawodowy Akcję Bezpośrednią (ukr. Пряма Дія, AB). Mając swoje oddziały w kilku miastach, AB koncentrowała się na akcjach związanych ze szkolnictwem wyższym oraz z kwestiami gospodarczymi w kraju²⁰.

W 2011 r. utworzono anarchosyndykalistyczny związek zawodowy Autonomiczny Związek Pracujących (ukr. Автономна спілка трудящих, AZP), z filiami w Kijowie i Charkowie. AB i AZP, w odróżnieniu od klasycznego rewolucyjnego anarchizmu RKAS, można zaliczyć do nurtu nowej lewicy szukającego nowoczesnych

16 W odróżnieniu od zachodnio-i-południowo-europejskiej tradycji ruchu robotniczego: R. Chwedoruk, *Syndykalizm rewolucyjny – antyliberalna rewolta XX wieku*, Warszawa 2013.

17 M. Schmidt, *The neo-Makhnovist revolutionary project in Ukraine*, Anarkismo.net, 05.12.2014, <https://www.anarkismo.net/article/27678> [01.08.2022].

18 Związek Anarchistów Ukrainy. *Nie ma takiej szajki jak ta*, „Inny Świat” 2007, nr 24, s. 24-26; W. Azarow, *Miejska autonomia. Alternatywna wspólnota wobec zmowy miasta*, tamże, s. 27-28; tenże, *Anarchiści idą do rad*, tamże, s. 29-31.

19 A. Біденко, *Сучасні українські реалії теорії анархізму*, „Людина і політика” [A. Bidenko, *Suchasni ukraiński realii teorii anarkizmu*, „Liudyna i polityka”] 2000, nr 4, s. 77-82.

20 *Studencka Akcja Bezpośrednia*, „Inny Świat” 2015, nr 44, s. 18-20.

obliczy kontestacji (studentckich, feministycznych, ekologicznych, obrony praw mniejszości seksualnych itd.)²¹.

W 2009 r. we Lwowie powstał bliski narodowemu anarchizmowi Opór Autonomiczny (ukr. Автономний Опір, OA), akceptujący zarówno „anarchizm Nestora Machny”, jak i „obywatelski socjalizm Iwana Franki”²². W przeddzień rewolucji zawiązały się także mniejsze, efemeryczne grupy: anarchoekologiczna Wolna Ziemia (ros. Вольная Земля, WZ) oraz bliski poglądom OA Alarm Ludowy (ukr. Народний Набат, AL)²³.

2. Teoretyczne refleksje anarchistów

Wywołane odroczeniem podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE i trwające od 21 listopada 2013 r. protesty w pierwszej fazie wsparło niewielu anarchistów. Wyjątek stanowił anarchista-politolog Serhij Kemski, który już 28 listopada wysunął anarchistyczny projekt Majdanu. W obawie o „zawłaszczenie” protestów przez polityków, co, jego zdaniem, miało miejsce w 2004 r., zaproponował: cofnięcie wszystkich dotychczasowych stanowisk państwowych, przeprowadzenie automatycznie prawomocnego referendum, wybieralność kierowników rejonowych oddziałów resortów siłowych, równą płacę dla wszystkich urzędników, w tym prezydenta (nie większa

21 R. Tokarczyk, *Nowa lewica. Rodowód – ruchy – ideologia – recepcja*, Kraków 2010.

22 I. Марушкіна, *Автономний опір: Боротись треба не проти одних панів за інших панів, а проти цілого панівного класу* [I. Marushkina, *Avtonomnyi opir: Borotys treba ne proty odnykh paniv za inshykh paniv, a proty tsihoho panivnoho klasu*], *Varianty.lviv.ua*, 17.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/16493-avtonomnyi-opir-borotys-treba-ne-proty-odnykh-paniv-za-inshykh-paniv-a-proty-tsihoho-panivnoho-klasu> [01.08.2022]. W swoich poglądach ukraiński wieszcz narodowy łączył idee socjalizmu z odrodzeniem narodowym (etycznym nacjonalizmem). Przy tym socjalizm opierał się nie na dyktaturze proletariatu, ale na ocierających się o anarchizm ideach wolności jednostki i federalizmu głoszonych przez jego mistrza, myśliciela, Michajła Drahomanowa (1841-1895), J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, przeł. A. Korzeniowska-Bihun, A. Wylegała, Warszawa 2011.

23 Część z jej członków akceptowała poglądy Stepana Bandery i uważała się za narodowych anarchistów, Д. Окрест, *Ліва площа* [D. Okrest, *Liva ploscha*], *Rabkor.ru*, 31.01.2014, <http://rabkor.ru/columns/interview/2014/01/31/leftists-on-maidan/> [01.08.2022]. Z podobnych pozycji patrzył na działaczy Ukraińskiej Armii Powstańczej, określając ich jako „rewolucjonistów i powstańców”, cytowany niżej lewicowcy publicysta Marlen Insarow, zob. М. Инсаров, «Мы, украинские революционеры и повстанцы» (*Западноукраинская буржуазная революция 1940-х годов*), Одесса [M. Insarow, «*My, ukrainskie revolyutsionery i povstantsy*» (*Zapadnoukrainskaya burzhuaznaya revolyutsiya 1940-ko godov*)], Odessa] 2009.

niż dziesięciokrotność płac minimalnych), podatek dochodowy nie większy niż 10% płacy pracownika najemnego, decentralizację budżetu państwa na korzyść samorządów lokalnych, utworzenie na Majdanie centrum prasowego, klubu dyskusyjnego, kas pomocy wzajemnej, służby prawniczej, ochrony i Rady Koordynacyjnej²⁴.

Anarchiści aktywnie zareagowali na bieżące wydarzenia dopiero po brutalnej reakcji władzy na protesty. AZP uznał pacyfikację demonstrantów 30 listopada za przejaw wzrostu autorytaryzmu. Głoszono, że ani potencjalne przystąpienie Ukrainy w przyszłości do UE, ani do Euroazjatyckiej Unii Celnej nie zmieni sytuacji robotników. W ramach „represyjnych” kodeksów pracy tej drugiej miała miejsce brutalna pacyfikacja strajkujących w kazachstańskim Żangaözen w 2011 r. Każdy kolejny „burżuazyjny autokrata” w celu dławienia protestów będzie wykorzystywał wojsko i milicję. Protestującym doradzano uczestniczyć w akcjach dotyczących „namacalnych kwestii”: zabezpieczeń społecznych, praw człowieka, edukacji, ochrony zdrowia, wolności zgromadzeń oraz protestować przeciwko podwyżkom cen i nowemu kodeksowi pracy²⁵.

Po przyjęciu ograniczających wolności obywatelskich tzw. praw dyktatorskich 16 stycznia 2014 r. AZP wystosował list otwarty do europejskiej lewicy z żądaniem zerwania stosunków z niepopierającą protestów Komunistyczną Partią Ukrainy (KPU)²⁶, anarchistów z kolei zachęcano do udziału w Majdanie, gdyż „nie można zmarnować momentu, gdy obok tworzy się historia”²⁷. 26 stycznia organizacja wysunęła program działań wychodzących „poza wąskie ramy burżuazyjnej narodowo-liberalnej ideologii”. Ignorowanie protestów w początkowej fazie tłumaczono ich „reformizmem”. Proponowano odsunięcie od władzy polityków, cofnięcie dotychczasowych ustaw, wprowadzenie budżetów partycypacyjnych, przeprowadzenie nowej reformy eme-

24 С. Кемський, Чуєш, Майдане?, Українська Правда [S. Kemsykyi, *Chuiesh, Maidane?*, *Ukrainska Pravda*], 19.12.2013, <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/19/7007716> [01.08.2022].

25 *Autonomous Workers' Union Statements on Euromaidan*, Avtonomia.net, 08.12.2013, <http://avtonomia.net/2013/12/08/autonomous-workers-union-statements-euromaidan/> [01.08.2022].

26 *Open Letter to the European Left*, Avtonomia.net, 18.01.2014, <http://avtonomia.net/2014/01/18/open-letter-european-left/> [01.08.2022].

27 А. Володарский, Колонка на Эхе: взгляд на Майдан слева [A. Volodarsky, *Kolonka na Èkhe: vzglyad na Maidan sleva*], Shiitman.ninja, 21.02.2014, <https://www.shiitman.ninja/2014/02/21/10476/> [01.08.2022].

rytalnej, zakaz wydobywania gazu łupkowego, rozwój alternatywnych źródeł energii, wprowadzenie bezpłatnej komunikacji miejskiej, zaprzestanie prywatyzacji ukraińskich kolei. W perspektywie – budowę społeczeństwa bezklasowego na zasadach sieciowej samorządności, kooperacji, konsensusu i dobrowolnych porozumień²⁸.

Konfrontacje zbrojne na ul. Hruszewskiego AZP porównał do początku wojny domowej, określając je jako „bezsensowne”, ułatwiające władzom wykrycie protestujących. Ustępstwa ze strony opozycji – jako „żałosne i ubogie”. W kwestii eskalacji konfliktu oskarżono Rosję i UE. „Tragedię” Majdanu widziano w wyparciu oddolnej samoorganizacji przez patos hierarchicznych struktur i polityków. Apelowano o uchylenie się od wojska oraz sabotaż państwowych działań militarnych²⁹.

ZAU w początkowej fazie protestów trzymał się neutralnej pozycji, nie chcąc przyczynić się do „oddania niezależności Ukrainy UE”. Po eskalacji konfliktu, kiedy oskarżono władze i Berkut, uznał jednak, że naród ma prawo do bezterminowych pokojowych protestów. Podkreślono gotowość współpracy z umiarkowaną prawicą pod warunkiem zaakceptowania przez nią takich postulatów, jak: federalizacja kraju³⁰, demokracja bezpośrednia i samorządność, samookreślenie wspólnot i regionów w kwestii języka i kultury. Proponowano też protestowanie wyłącznie pod hasłami społecznymi³¹. Wkrótce Wiaczesław Azarow, lider ZAU, oświadczył, że agenda Euromajdanu jest opłacana i broniona przez o wiele mocniejszą od anarchistów radykalną prawicę. Wobec tego zachęcał do koncentrowania się na walce w miastach

28 Резолюция АСТ-Харьков «Причины народного восстания. Либертарная программа социальных преобразований» [Rezolyutsiya AST-Khar'kov „Prichiny narodnogo vosstaniya. Libertarnaya programma sotsial'nykh preobrazovaniy"], Avtonomia.net, 26.01.2014, <http://avtonomia.net/2014/01/26/rezolyutsiya-ast-har-kov-prichiny-narodnogo-vosstaniya-libertarnaya-programma-sotsial-ny-h-preobrazovaniy/> [01.08.2022].

29 Statement about the situation in Ukraine from AWU (Autonomous Workers Union), Avtonomia.net, 19.02.2014, <http://avtonomia.net/2014/02/19/zayavlenie-ast-kiev-o-situatsii-v-ukraine/> [01.08.2022].

30 Z krytyką federalizacji wystąpił O. Wołodarski (AZP), uznając, że będzie na rękę Rosji i ruchom separatystycznym: Почему анархистам не нужна федерализация Украины [Pochemu anarkhistam ne nuzhna federalizatsiya Ukrainy], Shiitman.ninja, 04.12.2014, <https://www.shiitman.ninja/2014/04/12/pochemu-anarkhistam-ne-nuzhna-federalizatsiya-ukrainy/> [01.08.2022].

31 Заявление Союза анархистов Украины «О разгоне Евромайдана и нашей позиции» [Zayavlenie Soyuzu anarkhistov Ukrainy „O razgone Evromaydana i nashey pozitsii”], S-a-u.org, 30.11.2013, <http://s-a-u.org/documents/docs/911-about-overclocking-evromaydan.html> [01.08.2022].

południowo-wschodniej i środkowej Ukrainy³². Udział anarchistów w konfrontacjach siłowych porównał do bycia „mięsem armatnim prawicowej opozycji”³³. Zestawiając Majdan z 1917 r., wskazywał na podobne mechanizmy wykorzystania przez władze idei, o które walczył anarchiści. Konkludował, że nie geopolityczny wybór, ale demokracja bezpośrednia i samoorganizacja muszą stać się celem ruchów protestacyjnych³⁴.

W międzyczasie ZAU wysunął własny Społeczny Manifest Majdanu: decentralizacja władzy, rozwój oddolnych samorządów, demonopolizacja sfery społecznej, przekazanie części ubezpieczeń społecznych niepaństwowym organizacjom publicznym, tworzenie kas pomocy wzajemnej, odrodzenie małych przedsiębiorstw i spółdzielni, wprowadzenie dla nich ulg podatkowych i nieoprocentowanych kredytów, uchwalenie ustawy outsourcingowej i ustawy o utworzeniu niezależnych komitetów związkowych w przedsiębiorstwach o dowolnej formie własności, rozszerzenie dotacji na programy samozatrudnienia³⁵.

RKAS również zajęła krytyczne stanowisko wobec udziału anarchistów w „narodowo-burżuazyjnej” rewolucji³⁶. Według jej lidera, Serhija Szewczenki, wyścig o fotel prezydenta oraz podział sfer wpływu zaczęły się jeszcze przed wybuchem rewolucji, przygotowanej przez strategów politycznych. Nieprzygotowani anarchiści byli zmuszeni albo do milkliwej obserwacji „sabatu”, albo do popełnienia politycznego samobójstwa, uczestnicząc w „typowym prawicowym puczu, manipulowanym przez burżuazję kompradorską”³⁷. Mimo to oddzielni członkowie RKAS walczyli na barykadach i w brygadach medycznych

32 *За это правые бьют левых на Майдане* [Za èto pravye b'jut levyykh na Maydane], S-a-u.org, 05.12.2013, <http://s-a-u.org/publications/916-for-this-right-beat-left-on-maydan.html> [01.08.2022].

33 В. Азаров, *Чума на оба ваши дома!* [V. Azarov, *Chuma na oba vashi doma!*], Azarov.net, 22.1.2014, <http://www.azarov.net/blog/211-a-plague-on-both-your-houses.html> [01.08.2022].

34 В. Азаров, *Анархизм между двух майданов*, S-a-u.org, 30.03.2014, <http://s-a-u.org/publications/984-anarchism-between-two-maidan.html> [01.08.2022].

35 *Социальный манифест Майдана*, S-a-u.org, 13.12.2013, <http://s-a-u.org/documents/docs/917-social-manifesto-maidan.html> [01.08.2022].

36 Автономное Действие [Avtonomnoe Deystvie], *Rkasmaidan*, Youtube.com, 12.02.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=6XK14i5APpA> [01.08.2022].

37 И. Демьяненко, *Шабаш на майдане. Взгляд анархиста*, [w:] *Революция и гражданская война в Украине 2013-2014 гг. Российско-украинский сборник статей. От Майдана до Новороссии: мнение анархо-коммунистов*, Москва 2015, s. 7-10.

incognito³⁸. Prognozując porewolucyjny kryzys, apelowali o skupienie się na walce o ignorowane przez opozycję polityczną postulaty: miejsca pracy, prawa pracownicze i godne wynagrodzenie³⁹.

Według znanego na postsowieckim obszarze lewicowego działacza i publicyisty Marlena Insarowa, Majdan, mimo podobieństwa do ruchów „Occupy” i „Indignados”, powinien porzucić mit o „demokratycznym Zachodzie”, gdyż nie tylko lokalna, ale i zagraniczna „burżuazja” to „struktury kryminalne”. Wywłaszczone aktywa oligarchów oraz władzę proponował przekazać wspomaganym przez ogólnokrajową uzbrojoną milicję terytorialnym i produkcyjnym majdanom oraz Ogólnoukraińskiemu Zjazdowi Delegatów Majdanów. Tym samym przeorientować produkcję z uzyskania zysków na zaspokojenie potrzeb socjalnych. W polityce zagranicznej należało wybrać bliżej nieokreślony „internacjonalistyczny kierunek”⁴⁰.

Również AO w swoich oświadczeniach podkreślał, że Ukraina powinna trzymać się zasady neutralności wojskowo-politycznej i gospodarczej, widząc w ewentualnym przystąpieniu Ukrainy do „bloków imperialistycznych” (w postaci NATO czy Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym)⁴¹ zagrożenie dla niezależności kraju. Majdan powinien kierować się w stronę bezpartyjnej samorządnej Ukrainy z delegatami hromad i systemem referendum zamiast

38 Obecny na Majdanie rosyjski anarchista Aleksiej Sutuga dodaje, że członkowie RKAS popadli w konflikt z nacjonalistami już na samym początku protestów, co zmusiło ich do zaprzestania publicznego manifestowania swoich poglądów, *Быть скинхедом: история антифашиста Сократа*, red.-sost. Д. Окрест, лит ред. К. Аренина, Москва [Byt' skinkhedom: istoriya antifashista Sokrata, red.-sost. D. Okrest, lit red. K. Arenina, Moskva] 2022, s. 273.

39 *Анархо-синдикалисты к народу Украины. Обращение РКАС имени Махно* [Anarkho-sindikalisty k narodu Ukrainy. Obrashchenie RKAS imeni Makhno], Makhno.ru, 29.01.2014, <http://www.makhno.ru/forum/showthread.php?t=1663> [01.08.2022].

40 М. Инсаров, *О характере современных революций перспективах украинской революции*, [w:] *Воля або смерть. Бійцям Чорної Гвардії України*, Київ 2014, s. 5-33.

41 Dylematy geopolityczne oraz próby przewyższenia postsowieckich uwarunkowań kraju należą do węzłowych problemów współczesnej Ukrainy. Zob. W. Osadczy, *Integracja europejska Ukrainy a problem „europejskości” w życiu politycznym państwa*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 2, s. 139-152; K. Świder, *Geopolityczne uwarunkowania trwałości i nietrwałości postradzieckiego państwa ukraińskiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 5, s. 97-122; T. Stępniewski, *NATO, ukraiński kryzys i szara strefa bezpieczeństwa Europy Wschodniej*, tamże, s. 183-199; A. Włodkowska-Bagan, *Kultura strategiczna in statu nascendi. Casus Ukrainy*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 18(2020), z. 4, s. 35-58; J.M. Fiszer, *Ukraina między Wschodem a Zachodem. Stanowisko Polski wobec akcesji Ukrainy do NATO i Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 17(2019), z. 2, s. 251-275.

parlamentaryzmu⁴². „Dyktaturę Janukowycza” obali tylko prawdziwa rewolucja, która zmieni system stosunków społecznych, system zarządzania i system wartości. Zacząć należy od odmowy współpracy i utrudniania pracy opozycji i milicji⁴³. W styczniu nawoływano już do przyłączenia się do „Ogólnoukraińskiego Majdanu”, uznając go za żywiołowy ruch społeczny, wymagający ukierunkowania na „właściwe społeczno-rewolucyjne tory”⁴⁴.

3. Praktyka polityczna

1 grudnia pod antymilicyjnymi hasłami do protestujących dołączyła AB⁴⁵. 19 stycznia w Kijowie miały miejsce potyczki demonstrantów z milicją. Następnego dnia protestujący okupowali parter budynku MSW Ukrainy. Odrzucając propozycje wszystkich partii politycznych, AB apelowała o udział w Majdanie w celu nadania protestom – wbrew prawicy – charakteru humanitarnego i demokratycznego⁴⁶.

AB uczestniczyła w okupacji Narodowego Uniwersytetu „Akademii Kijowsko-Mohylańskiej” oraz Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy (MOiNU). Brała udział w, rezydującym w Domu Ukraińskim, Zgromadzeniu Studenckim, w ramach którego decyzje podejmowano na drodze konsensusu, zorganizowano klub filmowy, grupy: medialną i techniczną, obsługujące Otwarty Uniwersytet Majdanu (OUM), pokazy filmów i telemosty. Prowadzono wykłady, omawiano książki. Usiłowano przekazać protestującym idee walki związkowej, oddolnej samoorganizacji, społecznej i genderowej równości. Funkcjonowała Szkoła Protestu, w której wykłady poświęcano m.in. oligarchicznej go-

42 *Хай живе народна революція! Стосується кожного!* [Khay zhyve narodna revoliutsiia! Stosuietsia kozhnoho!], Vk.com, 01.12.2013, http://vk.com/wall-46812643_898 [01.08.2022].

43 *Владу – мільйонам, не мільйонерам!* [Vladu – milionam, ne milioneram!], Vk.com, 07.12.2013, https://vk.com/avtonomnyi_opir?w=wall-42618162_10683.

44 *«Автономний Опір» зайняв другий поверх у Львівській обласній державній адміністрації* [„Avtonomnyi Opir” zainiav druhyi poverkh u Lvivskii oblasnii derzhavnii administratsiï], Vk.com, 25.01.2014, https://vk.com/avtonomnyi_opir?w=wall-42618162_19138 [01.08.2022].

45 *Wkrótce trafiła na listę „wrogich agentów”: Partia regionov nazvala vseh vrazheskikh agentov v Ukraine (polny spisok)*, Glavkom [Partiya regionov nazvala vseh vrazheskikh agentov v Ukraine (polny spisok)], Glavkom, 11.12.2013, <http://glavkom.ua/articles/16072.html> [01.08.2022].

46 *The Statement of the Independent student union “Direct Action”*, Direct-action.org.ua, 25.01.2014, <http://direct-action.org.ua/1726> [01.08.2022].

spodarce i tworzeniu terytorialnych wspólnot. W angażowaniu ludzi do procesu podejmowania decyzji widziano propagandę demokracji bezpośredniej. Była to taktyka „akcji humanitarnych” oraz praca u podstaw, kształtowanie instytucji alternatywnych wobec państwa z nadzieją na ich rozwój po zakończeniu rewolucji⁴⁷.

23 lutego AB przedstawiła Radzie Najwyższej Ukrainy propozycje reform w systemie oświaty, np. wprowadzenie samorządów studenckich na uczelniach wyższych i w akademikach⁴⁸. Część z postulatów weszła następnie do tzw. mapy drogowej zmian w oświacie: księgowość online, maksymalna decentralizacja systemu edukacji wyższej, autonomia i demokratyczne zarządzanie uniwersytetami, zagwarantowanie dofinansowania nauki w wysokości nie mniej niż 2% PKB i edukacji nie mniej niż 7% PKB, otwarty dostęp do wszystkich prac doktorskich i habilitacyjnych oraz reakredytacja osób z tytułami naukowymi⁴⁹.

AB angażowała się również w pracę Oddziałów Mobilnych (kilkuosobowych medycznych patroli) oraz w punktach medycznych, tworzonych w okupowanych pomieszczeniach (w podziemnym szpitalu budynku MOiNU udzielali się m.in. anarchiści z Rosji). W celu ochrony ściganych osób, które ucierpiały w związku z przemocą milicji, utworzono Wartę Szpitalną – antymilicyjny projekt, skierowany na wpajanie społeczeństwu doświadczeń walki z państwem⁵⁰.

Dochodziło również do konfrontacji z *tituszkami*, czego doświadczył AZP w Charkowie⁵¹. Widząc w protestach ruch w obronie praw

47 «Майдан – це свідоцтво абсолютної організаційної нездатності лівих». Інтерв'ю із Захаром Поповичем. Розмовляв Тарас Саламанюк, „Спільне” [„Maidan – tse svidotstvo absolutnoi orhanizatsiinoi nezdatnosti livykh”. Interviu iz Zakharom Popovychem. Rozmovliav Taras Salamaniuk, „Spilne”] 2015, nr 9, s. 108-109; Н. Ходорівська, Студентська асамблея: десяток маленьких революцій, „Спільне” [N. Khodorivska, Studentska asambleia: desiatok malenkykh revolutsii, „Spilne”] 2015, nr 9, s. 136-143.

48 Пропозиції до Верховної Ради і нового Міністра Освіти запропоновані незалежною студентською профспілкою «Пряма дія» [Propozytisii do Verkhovnoi Rady i novoho Ministra Osvity zapropovanani nezalezhnoiu studentskoiu profspilkoiu „Priama diia”], Vk.com, 23.02.2014, https://vk.com/wall-5600972_3111 [01.08.2022].

49 М. Слуквін, Студентські протести Майдану та участь лівих, „Спільне” [M. Slukvin, Studentski protesty Maidanu ta uchast livykh, „Spilne”] 2015, nr 9, s. 151-152.

50 І. Волк, Медицина спротиву, „Спільне” [I. Volk, Medytyna sprotyvu, „Spilne”] 2015, nr 9, s. 95-101. Анархическое движение и Майдан: интервью с волонтерами из подпольного госпиталя в Киеве [Anarkhicheskoe dvizhenie i Maidan: interv'yu s volontyorami iz podpol'nogo gospihtalya v Kieve], Bruno.noblogs.org, 14.06.2014, <http://bruno.noblogs.org/?p=328> [01.08.2022].

51 Рассказы трёх очевидцев о нападении пророссийских активистов на сторонников Майдана в Харькове 13 апреля [Rassказы tryokh ochevidtsev o napadenii prorossijskikh aktivistov na

człowieka, jego uczestnicy weszli do Rady Koordynacyjnej Euromajdanu, inicjując krajowe Forum Euromajdanów (na jednym z nich delegatem miasta był anarchista). Protesty uznali za najbardziej progresywny ruch społeczny na postsowieckim obszarze. Antypolityczne nastroje i formy walki porównali do „arabskiej wiosny”, obawiając się, że pacyfikacja Majdanu zamieni Ukrainę w autorytarną Białoruś⁵².

Na kijowskich barykadach udzielały się także WZ⁵³ i AL. Porównując Majdan do Hulajpoła, zachwycali się jego samoorganizacją, a bierność lewicy określali „impotencją”⁵⁴. Z czasem konstatowali, że protesty trafiły pod wpływ „pseudowieców”, na których kandydatury urzędników były proponowane i wybierane przez liderów opozycji, a „zwykłych śmiertelników do głosu nie dopuszczano”⁵⁵.

W miasteczku namiotowym w stolicy przebywali anarchiści z Białorusi i Rosji⁵⁶. Jeden z nich, zwracając uwagę na krótkowzroczność i nieprzygotowanie ukraińskich towarzyszy, zachęcał do bardziej radykalnego i organizowanego uczestnictwa w rewolucji⁵⁷. Inny wspominał o nieudanej próbie wywłaszczenia przez anarchistów kontrolowanego przez Partię Regionów „Forum Banku”⁵⁸.

storonnikov Maydana v Khar'kove 13 aprelya], Avtonomia.net, 19.04.2014, <http://avtonomia.net/2014/04/19/rasskazy-tryoh-ochevidstsev-o-napadenii-prorossijskih-aktivistov-na-storonnikov-majdana-v-harkove-13-aprelya/> [01.08.2022].

- 52 *Анархическое движение и Майдан: интервью с участником АСТ Харьков* [Anarkhicheskoe dvizhenie i Maidan: interv'yu s uchastnikom AST Khar'kov], Bruno.noblogs.org, 11.05.2014, <https://bruno.noblogs.org/?p=212> [01.08.2022].
- 53 *Один из участников группы «Вольная Земля»*, Vk.com, 16.12.2013, https://vk.com/wall-39247395?offset=520&own=1&w=wall-39247395_640 [01.08.2022].
- 54 *Народный Набат (НН): часто задаваемые вопросы* [Narodny Nabat (NN): chasto zadavaemye voprosy], Vk.com, 27.01.2014, http://vk.com/wall-53143926_1545 [01.08.2022].
- 55 О. Волина, *Разве мы выбрали эту власть?*, „Бруківка” [O. Volina, *Razve my vybrali etu vlast?*, „Brukivka”] 2014, nr 2, s. 2.
- 56 *Биолог, Урубежа грядущих битв, „Автоном”* [Biolog, *U rubezha gryadushchikh bitv, „Avtonom”*] 2015, nr 6, s. 7-8; В. Платоненко, *Воспоминания тарпана* [V. Platonenko, *Vospominaniya tarpana*], тамże, s. 10; *Автономное Действие, Чёрный майдан* [Avtonomnoe Deystvie, *Chorny maydan*], Youtube.com, 07.2.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=mzqjHGjPu14> [01.08.2022]; *Майдан в Киеве 2014* [Maidan v Kieve 2014], Youtube.com, 09.02.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=DvY2NoZol-U> [01.08.2022].
- 57 Д. Сергеев, *Украинская революция, рядом, но не наша*, [w:] *Революция...*, s. 11-13.
- 58 *Исход 2. Раскол. Книга-летопись Киевского Майдана глазами первой интербригады анархистов* [Iskhod 2. Raskol. Kniga-letopis' Kievskogo Maydana glazami pervoy interbrigady anarkhistov]. Książka anonimowego anarchisty, uczestnika Euromajdanu. Maszynopis w posiadaniu autora.

Byli też anarchiści, którzy otwarcie opowiedzieli się za Antymajdanem. Jeden z weteranów RKAS, górnik, dołączył do oddziału samoobrony Front Robotniczy, obecnej „na barykadzie nr 1 pod gmachem Donieckiej Obwodowej Administracji Państwowej”. Tam też pod czarnym sztandarem ulokowała się grupa górników Lawa. „Zmuszeni” do sojuszu z „rosyjskimi imperialistami”, walczyli o „nacjonalizację produkcji, kontrolę robotniczą” oraz przeciwko „imperialistycznej agresji ze strony USA i Europy”⁵⁹.

4. Maszerować osobno, uderzać razem

Bezpośredni uczestnik wydarzeń pisał, że podział protestujących na Majdanie jest dość umowny, ponieważ wszyscy są w równym stopniu tak nacjonalistami, jak i anarchistami⁶⁰. Walkę u boku prawicy (m.in. wspólne podpalenie transportera opancerzonego) rozpatrywał jako możliwość „pokaleczenia” służb mundurowych oraz zdobycia doświadczenia w walkach ulicznych⁶¹.

Przemoc milicji porównywano do przemocy prawicy⁶², która m.in. zablokowała utworzenie Anarchistycznej Czarnej Setki. Licząca ok. 70 osób (w tym Rosjan i Białorusinów) i planująca pilnować barykady od ul. Luteńskiej do ul. Proriznej grupa powinna była dołączyć do Samoobrony Majdanu⁶³. W ciągu czterech dni jej przedstawiciele chodzili na zebrania sotników samoobrony i prowadzili rozmowy w sprawie utworzenia anarchistycznej jednostki. 9 lutego podczas przeglądu setki przez członków Sztabu Samoobrony uzbrojeni akty-

59 *Анархист из Донецка: «Заявлять о себе в антимайдановском движении как политическая сила мы не хотим». Беседовал Виталий Листьев, „Автоном”* [Anarkhist iz Donetska: „Zayavlyat’ o sebe v antimaydanovskom dvizhenii kak politicheskaya sila my ne khoti”. Besedoval Vitaly Listyev, „Avtonom”] 2015, nr 36, s. 3.

60 Podobieństw prawicy i anarchistów (samorządność, elementy demokracji bezpośredniej, antyglobalistyczne i antykapitalistyczne zabarwienie) doszukali się m.in. rosyjscy autorzy. С. Бышок, А. Кочетков, *Евромайдан имени Степана Бандеры. От демократии к диктатуре, второе издание*, Москва [С. Byshok, A. Kochetkov, *Evromaydan imeni Stepana Bandery. Ot demokratii k diktature, vtoroe izdanie*, Moskva] 2014, s. 283, 834.

61 *Исход 2. Раскол...*

62 *Проти поліцейського та улправыйітраправого терору! Заява АСТ-Київ* [Proty politseiskoho ta ulpravoyitrapavogo teroru! Zaiava AST-Kyiv], Avtonomia.net, 06.12.2013, <http://avtonomia.net/2013/12/06/proti-politseys-kogo-ta-ul-trapavogo-teroru-zayava-ast-kiyiv/> [01.08.2022].

63 *Анархистка из Киева: «Никому из политиков доверять нельзя», „Автоном”* [Anarkhistka iz Kiev: „Nikomu iz politikov doveryat’ nel’zya”, „Avtonom”] 2015, nr 36, s. 4-5.

wiści Swobody oskarżyli anarchistów o „ukrainofobię” i bycie „agenturą ukraińskich i rosyjskich służb specjalnych”⁶⁴. 22 lutego w centrum Lwowa swobodowcy (deputowani rady miejskiej) atakowali rozdających ulotki aktywistów OA⁶⁵.

1 grudnia OA brał udział w szturmie ul. Bankowej i Kijowskiej Miejskiej Administracji Państwowej, 25 stycznia – w okupowaniu Lwowskiej Miejskiej Administracji Państwowej, 18-19 lutego – w „nocy gniewu”: ataki na lwowskie budynki MSW, SBU i prokuratury, które to instytucje oskarżono o świadome przekazywanie władzy w ręce oligarchów i kryminalistów. W kontrolowanym przez mieszkańców mieście doszło nawet do zmniejszenia poziomu przestępczości⁶⁶.

25 lutego m.in. pod hasłem „Wojna pałacom, pokój chatom!” odbył się we Lwowie Marsz Wolnych Ludzi. OA domagał się: lustracji urzędników i deputowanych, likwidacji Berkutu, ukarania jego dowódców, powołania antypartyjnej Rady Ludowej, składającej się z delegatów hromad, legalizacji broni i powszechne uzbrojenie społeczeństwa ze środków budżetowych, wybieralności urzędników na podstawie mandatu imperatywnego, wyrównania opłat urzędników i robotników, utworzenia z przedstawicieli hromad organu pomocy wzajemnej, powołania ogólnonarodowego zjednoczenia ze wspólnot terytorialnych, które to będą koordynować ekonomiczne i polityczne życie w regionach, utworzenia Komitetu Rewolucyjnego kontrolującego pracę urzędów państwowych⁶⁷.

64 Чорний Майдан/Соціальна Револуція [Chornyi Maidan/Sotsialna Revoliutsiia], Vk.com, 02.03.2014, http://vk.com/wall-65052490_870.

65 У Львові депутати-свободівці влаштували сутичку з автономами [U Lvovi deputaty-svobodivtsi vlashtuvaly sutyckhu z avtonomamy], Varianty.lviv.ua, 22.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/17952-u-lvovi-deputaty-svobodivtsi-vlashtuvaly-sutyckhu-z-avtonomamy> [01.08.2022].

66 Автономи заявляють про зайняття другого поверху Львівської ОДА, комендант – спростовує [Avtonomy zaiavliaiut pro zainiattia druhoho poverkhu Lvivskoi ODA, komendant – sprostovuiе], Varianty.lviv.ua, 25.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/17221-avtonomyy-zaiavliaiut-pro-zainiattia-druhoho-poverkhu-lvivskoi-oda-komendant-sprostovuiе> [01.08.2022]; Відгомін повстання 18 лютого [Vidhomin povstannia 18 liutoho], Vk.com, 18.02.2014, https://vk.com/avtonomyi_opir?w=wall-42618162_67267/ [01.08.2022]; Львов 19-21 февраля 2014 [Lvov 19-21 fevralya 2014], Bruno.noblogs.org, 27.02.2014, <http://bruno.noblogs.org/?p=133> [01.08.2022].

67 25 лютого у Львові відбувся Марш вільних людей... [25 liutoho u Lvovividbuvsia Marshvilnykhliudei...], Vk.com, 26.02.2014, https://vk.com/avtonomyi_opir?w=wall-42618162_27739 [01.08.2022].

Wnioski

Radykalizm, brak partyjnego przywództwa, żywiolowa solidarność i samoorganizacja społeczna, zajęcie przestrzeni publicznych oraz przejawy demokracji bezpośredniej towarzyszące protestom zdecydowały o przyłączeniu się do Euromajdanu znacznej części ruchu anarchistycznego. Udział w protestach odzwierciedlał się w szerokim wachlarzu libertarnych idei i praktyk: od pokojowej agitacji poprzez udział w humanitarnych i edukacyjnych inicjatywach do okupacji budynków i siłowej konfrontacji z władzą.

Katalizatorami aktywności anarchistów były węzłowe wydarzenia w stolicy: rozpędzenie marszu 30 listopada, przyjęcie ustaw 16 stycznia, konfrontacje siłowe 19 stycznia, eskalacja konfliktu 18 lutego. Niemal wszystkie grupy reagowały na nie odezwaniami.

Niezależnie od różnic w kwestiach taktycznych wszystkie grupy opowiadały się za samorządnością i demokracją bezpośrednią. Wszystkie sprzeciwiały się rządowi W. Janukowycza, ale też aspiracjom elit politycznych do zbliżenia się pod względem gospodarczym zarówno z Rosją, jak i UE. Jednogłośnie krytykowano brutalność milicji, a „rewolucję godności” chciano przeformatować w walkę społeczno-ekonomiczną. Strategia oczekiwania, braki w zasobach ludzkich i materialnych, podziały ideowe wśród libertarnego ruchu na Ukrainie wpłynęły na brak koordynacji między anarchistami, z których część nie poparła Majdanu⁶⁸.

Pomimo angażowania się w protesty (znamienne, że na liście Niebiańskiej Setki figuruje wspomniany już S. Kemski) anarchistom nie udało się zbudować kapitału społecznego. Pozostali w politycznym życiu Ukrainy na poziomie marginalnym, zaprzestały aktywności AZP, AB i OA, „samorozwiązaniu” uległa RKAS. Działalność kontynuował jedynie ZAU.

Wbrew konfliktom ze Swobodą, dyskurs antyimperialny i forma protestów sprzyjały syntezie pewnych założeń anarchistycznych i nacjona-

68 Interesujące w tym kontekście wydaje się porównanie Euromajdanu i Białoruskiej Rewolucji 2020 r. Białoruscy anarchiści nie tylko w całości poparli protesty, ale też byli dość zauważalną siłą na ulicach, A. Łaniewski, *Od insurekcji do rewolucji. Białoruski ruch anarchistyczny a protesty w 2020 r.*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, nr 2, s. 17-37, DOI: <https://doi.org/10.35757/SM.2021.74.2.04>.

listycznych⁶⁹. Na Euromajdanie w tym kontekście doszło do „unifikacji niepołączalnego”⁷⁰. Wszystko wskazuje na to, że retoryka antyimperialna w najbliższej przyszłości będzie mechanizmem konsolidacji ukraińskich anarchistów. Pod tym względem będą ocierali się o ruchy prawicowe⁷¹. Można także przepuszczać, że w bliższej przyszłości anarchizm w Ukrainie będzie charakteryzował się tradycyjnym eklektyzmem. W pomajdanowej Ukrainie utworzyły się dogodne warunki do przewartościowania działalności i radykalizacji ruchu – pojawiła się Akcja Rewolucyjna (ukr. Революційна Дія), a także autonomiczne grupy powstańcze. Od początku pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 r. w wojnie (po stronie ukraińskiej) bierze udział cały szereg anarchistów (także z Białorusi i Rosji), zarówno zorganizowanych w oddziały antyautorytarne, jak i rozproszonych po różnych formacjach wojskowych.

Własne, zakorzenione w historii XX w., tradycje radykalnej praktyki politycznej (ruch machnowski), anarchiści będą łączyli z doświadczeniem europejskiej walki o szeroko rozumiane postulaty gospodarcze (np. prawa pracownicze), polityczne (samorządność i demokracja bezpośrednia) i obyczajowe (feminizm, prawa mniejszości seksualnych).

Bibliografia

- 25 *liutoho u Lvovi vidbuvsia Marsh vilnykh liudei*, Vk.com, 26.02.2014, https://vk.com/avtonomnyi_opir?w=wall-42618162_27739.
- Aktywizacja społeczeństwa obywatelskiego: wydarzenia na kijowskim Euromajdanie*, A. Wojtaszak (red.), Szczecin 2014.
- Anarkhicheskoe dvizhenie i Maydan: interv'yu s uchastnikom AST Khar'kov*, Bruno.noblogs.org, 11.05.2014, <https://bruno.noblogs.org/?p=212>.
- Anarkhicheskoe dvizhenie i Maydan: interv'yu s volontyorami iz podpol'nogo gospitalya v Kieve*, Bruno.noblogs.org, 14.06.2014, <http://bruno.noblogs.org/?p=328>.

69 Szczegółowo dynamikę rozwoju „narodowych anarchistów” w trakcie Euromajdanu rozpatruje Alexandra Wishart w swojej pracy dyplomowej (obronionej na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu w Tartu w 2019 r.) pt. *The Radical Left in Ukraine since Maidan: The Case of the National Anarchist Movement*.

70 T. Snyder, *Ukraine: The Haze of Propaganda*, The New York Review of Books, 01.03.2014, <http://www.nybooks.com/daily/2014/03/01/ukraine-haze-propaganda/> [01.08.2022].

71 Zob. B. Ф. Жмир, *Вибране...*, s. 322-223.

- Anarkhist iz Donetska: „Zayavlyat’ o sebe v antimaydanovskom dvizhenii kak politicheskaya sila my ne khoti”*. Besedoval Vitaly Listyev, „Avtonom” 2015, nr 36, s. 3.
- Anarkhistka iz Kieva: „Nikomu iz politikov doveryat’ nel’zya”*, „Avtonom” 2015, nr 36, s. 4-5.
- Anarkhisty Dokumenty i materialy*, t. 1: 1883-1916 gg., sost. avt. pred., vved. i komm. V.V. Kriven’kijj, Moskva 1998.
- Anarkho-sindikalisty k narodu Ukrainy. Obrashchenie RKAS imeni Makhno*, Makhno.ru, 29.01.2014, <http://www.makhno.ru/forum/showthread.php?t=1663>.
- Autonomous Workers’ Union Statements on Euromaidan*, Avtonomia.net, 08.12.2013, <http://avtonomia.net/2013/12/08/autonomous-workers-union-statements-euromaidan/>.
- Avrich P., *The Russian anarchists*, Princeton 1967.
- Avtonomnoe Deystvie, *Chorny maydan*, Youtube.com, 07.2.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=mzqjHGjPu14>.
- Avtonomnoe Deystvie, *Rkasmaidan*, Youtube.com, 12.02.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=6XK14i5APpA>.
- „Avtonomnyi Opir” zainiav druhyi poverkh u Lvivskii oblasnii derzhavnii administratsii, Vk.com, 25.01.2014, https://vk.com/avtonomnyi-opir?w=wall-42618162_19138.
- Avtonomy zaiavliaiut pro zainiattia druhooho poverkhu Lvivskoi ODA, komendant – sprostoivuie*, Varianty.lviv.ua, 25.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/17221-avtonomyy-zaiavliaiut-pro-zainiattia-druhooho-poverkhu-lvivskoi-oda-komendant-sprostoivuie>.
- Azarov V., *Chuma na oba vashi doma!*, Azarov.net, 22.1.2014, <http://www.azarov.net/blog/211-a-plague-on-both-your-houses.html>.
- Azarow W., *Anarchiści idą do rad*, „Inny Świat” 2007, nr 24, s. 29-31.
- Azarow W., *Miejska autonomia. Alternatywna wspólnota wobec umowy miasta*, „Inny Świat” 2007, nr 24, s. 27-28.
- Bidenko A., *Suchasni ukraiński realii teorii anarkhizmu*, „Liudyna i polityka” 2000, nr 4, s. 77-82.
- Biolog, *U rubezha gryadushchikh bitv*, „Avtonom” 2015, nr 6, s. 7-8.
- Byshok C., Kochetkov A., *Evromaydan imeni Stepana Bandery. Ot demokratii k diktature*, vtoroe izdanie, Moskva 2014.
- Byt’ skinkhedom: istoriya antifashista Sokrata*, red.-sost. D. Okrest, lit red. K. Arenina, Moskva 2022.
- Channell-Justice E.S., *Left of Maidan: Self-Organization and the Ukrainian State on the Edge of Europe*, New York: CUNY Academic Works, 2016.
- Chornyi Maidan/Sotsialna Revoliutsiia*, Vk.com, 02.03.2014, http://vk.com/wall-65052490_870.
- Chwedoruk R., *Syndykalizm rewolucyjny – antyliberalna rewolta XX wieku*, Warszawa 2013.
- Czas Euromajdanu*, R. Potocki i in. (red.), Warszawa 2014.

- Darch C., *Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917-1921*, London 2020 i in.
- Fiszer J.M., *Ukraina między Wschodem a Zachodem. Stanowisko Polski wobec akcesji Ukrainy do NATO i Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 17(2019), z. 2, s. 251-275.
- Grinberg D., *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej 1870-1914*, Warszawa 1994.
- Hrycak J., *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, przeł. A. Korzeniowska-Bihun, A. Wylegała, Warszawa 2011.
- Hurska-Kowalczyk L., *Opozycja parlamentarna wobec Euromajdanu na Ukrainie*, „Annales UMCS, Sectio K (Politologia)” 2021, vol. 28, issue 1, s. 125-137.
- Inсарow M., „*My, ukraińskie rewolucjonery i powstanczy*” (*Zapadnoukraińska burżuaznaya rewolucytsiia 1940-kh godov*), Odessa 2009.
- Ishchenko V., *Far right participation in the Ukrainian Maidan protests: an attempt of systematic estimation*, „European Politics and Society”, vol. 17, 2016, p. 453-472, DOI: <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1154646>.
- Ishchenko V., *Left divergence, right convergence: anarchists, Marxists, and nationalist polarization in the Ukrainian conflict 2013-2014*, „Globalizations”, vol. 17, 2020, no. 5, s. 820-839, DOI: <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1722495>.
- Ishchenko V., *The Ukrainian Left during and after the Maidan Protests*, 2016, https://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/The_Ukrainian_Left_during_and_after_the.pdf.
- Iskhod 2. Raskol. Kniga-letopis' Kievskogo Maydana glazami pervoy interbrigady anarkhistov.*
- Jekaterynczuk A., *Kogo reprezentował kijowski Majdan 2013-2014? Struktura społeczno-demograficzna i kulturowa kijowskiego Euromajdanu w Kijowie, oczekiwania oraz ewolucja. Socjologiczny obraz kijowskiego Majdanu z końca 2013 – początku 2014 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 2, s. 157-181.
- Kemskyi S., *Chuiesh, Maidane?*, *Ukrainska Pravda*, 19.12.2013, <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/12/19/7007716>.
- Khay zhyve narodna revoliutsiia! Stosuietsia kozhnoho!*, *Vk.com*, 01.12.2013, http://vk.com/wall-46812643_898.
- Khodoriwska N., *Studentska asambleia: desiatok malenkykh revoliutsii*, „Spilne” 2015, nr 9, s. 136-143.
- Kvit D.S., *The Ideology of the Euromaidan*, „Social, Health, and Communication Studies Journal” 2014, no. 1, s. 27-40.
- L'vov 19-21 fevralya 2014*, *Bruno.noblogs.org*, 27.02.2014, <http://bruno.noblogs.org/?p=133>.
- Laskowski P., *Szkice z dziejów anarchizmu*, Warszawa 2006.
- Łaniewski A., *Od insurekcji do rewolucji. Białoruski ruch anarchistyczny a protesty w 2020 r.*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, nr 2, s. 17-37, DOI: <https://doi.org/10.35757/SM.2021.74.2.04>.

- „Maidan – tse svidotstvo absoliutnoi orhanizatsiinoi nezdatnosti livitykh”. *Interviu iz Zakharom Popovychem. Rozmovliav Taras Salamaniuk*, „Spilne” 2015, nr 9, s. 108-109.
- Malendowicz P., *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku*, Warszawa 2013.
- Marushkina I., *Avtonomnyi opir: Borotys treba ne proty odnykh paniv za inshykh paniv, a proty tsiloho panivnoho klasu*, Varianty.lviv.ua, 17.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/16493-avtonomnyi-opir-borotys-treba-ne-proty-odnykh-paniv-za-inshykh-paniv-a-proty-tsiloho-panivnoho-klasu>.
- Maydan v Kieve 2014*, Youtube.com, 09.02.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=DvY2NoZoI-U>.
- Mystetskyi Barbakan. Trykutnyk devianosto dva: Antolohiia*, Kyiv 2015.
- Narodny Nabat (NN): chasto zadavaemye voprosy*, Vk.com, 27.01.2014, http://vk.com/wall-53143926_1545.
- Nestor Makhno. *Krest'yanskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materialy*, V. Danilov, T. Shanin (red.), Moskva 2006.
- Okrest D., *Liva ploshcha*, Rabkor.ru, 31.01.2014, <http://rabkor.ru/columns/interview/2014/01/31/leftists-on-maidan/>.
- Open Letter to the European Left*, Avtonomia.net, 18.01.2014, <http://avtonomia.net/2014/01/18/open-letter-european-left/>.
- Osadczy W., *Integracja europejska Ukrainy a problem „europejskości” w życiu politycznym państwa*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 2, s. 139-152.
- Partiya regionov nazvala vsekh vrazheskikh agentov v Ukraine (polny spisok)*, Glavkom, 11.12.2013, <http://glavcom.ua/articles/16072.html>.
- Platonenko V., *Vospominaniya tarpana*, „Avtonom” 2015, nr 6, s. 10.
- Pochemu anarkhistam ne nuzhna federalizatsiya Ukrainy*, Shiitman.ninja, 04.12.2014, <https://www.shiitman.ninja/2014/04/12/pochemu-anarkhistam-ne-nuzhna-federalizatsiya-ukrainy/>.
- Propozytsii do Verkhovnoi Rady i novoho Ministra Osvity zaproponovani nezalezhnoiu studentskoiu profspilkoiu „Priama diia”*, Vk.com, 23.02.2014, https://vk.com/wall-5600972_3111.
- Proty politseiskoho ta ulpravuitrpravoho teroru! Zaiava AST-Kyiv*, Avtonomia.net, 06.12.2013, <http://avtonomia.net/2013/12/06/proti-politsejskogo-ta-ul-trpravogo-teroru-zayava-ast-kiyiv/>.
- Rasskazy tryokh ochevidtsev o napadenii prorossiyskikh aktivistov na storonnikov Maydana v Khar'kove 13 aprelya*, Avtonomia.net, 19.04.2014, <http://avtonomia.net/2014/04/19/rasskazy-tryokh-ochevitstev-o-napadenii-prorossijskikh-aktivistov-na-storonnikov-majdana-v-harkove-13-aprelya/>.
- Revolutsiia i grazhdanskaya vojna v Ukraine 2013-2014 gg. Rossiysko-ukrainsky sbornik statey. Ot Maydana do Novorossii: mnenie anarkho-komunistov*, Moskva 2015.
- Revolucja w imię godności: ukraiński Euromajdan 2013-2014*, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa (red.), Toruń 2015.

- Rezolyutsiya AST-Khar'kov „Prichiny narodnogo vosstaniya. Libertarnaya programma sotsial'nykh preobrazovaniy”, Avtonomia.net, 26.01.2014, <http://avtonomia.net/2014/01/26/rezolyutsiya-ast-har-kov-prichiny-narodnogo-vosstaniya-libertarnaya-programma-sotsial-ny-h-preobrazovaniy/>.
- Rublev D.I., *Rossiyskiy anarkhizm v XX veke*, Moskva 2019.
- Savchenko V., *Diialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903-1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka*, Kyiv 2017.
- Shmidt M., *The neo-Makhnovist revolutionary project in Ukraine*, Anarkismo.net, 05.12.2014, <https://www.anarkismo.net/article/27678>.
- Slukvin M., *Studentski protesty Maidanu ta uchast livitykh*, „Spilne” 2015, nr 9, s. 151-152.
- Snyder T., *Ukraine: The Haze of Propaganda*, The New York Review of Books, 01.03.2014, <http://www.nybooks.com/daily/2014/03/01/ukraine-haze-propaganda/>.
- Statement about the situation in Ukraine from AWU (Autonomous Workers Union)*, Avtonomia.net, 19.02.2014, <http://avtonomia.net/2014/02/19/zayavlenie-ast-kiev-o-situatsii-v-ukraine/>.
- Stępniewski T., *NATO, ukraiński kryzys i szara strefa bezpieczeństwa Europy Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 5, s. 183-199.
- Studencka Akcja Bezpośrednia*, „Inny Świat” 2015, nr 44, s. 18-20.
- Świder K., *Geopolityczne uwarunkowania trwałości i nietrwałości postradzieckiego państwa ukraińskiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 12(2014), z. 5, s. 97-122.
- The anarchist thought in Europe at the beginning of the 21st century: the collection of documents and other source material*, ed. and compl. by P. Malendowicz, Piła 2011.
- The Palgrave handbook of anarchism*, C. Levy, M.S. Adams (eds.), Palgrave Macmillan, Springer 2018.
- The social movements reader. Cases and concepts*, J. Goodwin, J.M. Jasper (eds.), Hoboken 2014.
- The Statement of the Independent student union „Direct Action”*, Direct-action.org.ua, 25.01.2014, <http://direct-action.org.ua/1726>.
- Three Revolutions: Mobilization and Change in Contemporary Ukraine*, I-II, P. Kowal i in. (eds.), Stuttgart 2019.
- Tokarczyk R., *Nowa lewica. Rodowód – ruchy – ideologia – recepcja*, Kraków 2010.
- U Lvovi deputaty-svobodivtsi vlashtuvaly sutychku z avtonomamy*, Varianty.lviv.ua, 22.02.2014, <https://varianty.lviv.ua/17952-u-lvovi-deputaty-svobodivtsi-vlashtuvaly-sutychku-z-avtonomamy>.
- Ukraine's Euromaidan. Analyses of Civil Revolution*, D.R. Marples, F.V. Mills (eds.), Stuttgart 2015.
- Vasylichuk O., *Livyi radykalizm ta anarkhizm v Ukraini*, Cherkasy 2019.
- Verstniuk V.F., *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921)*, Kyiv 1991.

- Vidhomin povstannia 18 liutoho*, Vk.com, 18.02.2014, https://vk.com/avtonomnyi_opir?w=wall-42618162_67267/.
- Vladu – milionam, ne milioneram!*, Vk.com, 07.12.2013, https://vk.com/avtonomnyi_opir?w=wall-42618162_10683.
- Volia abo smert. Biitsiam Chornoï Hvardii Ukrainy*, Kyiv 2014.
- Volina O., *Razve my vybirali ètu vlast’?*, „Brukivka” 2014, nr 2, s. 2.
- Volk I., *Medytsyna sprotyvu*, „Spilne” 2015, nr 9, s. 95-101.
- Volodarsky A., *Kolonka na Èkhe: vzglyad na Maydan sleva*, Shiitman.ninja, 21.02.2014, <https://www.shiitman.ninja/2014/02/21/10476/>.
- Williams M.D., *Black Flags and Social Movements: A Sociological Analysis of Movement Anarchism*, Manchester 2017.
- Wishart A., *The Radical Left in Ukraine since Maidan: The Case of the National Anarchist Movement*, Master Thesis, University of Tartu, Faculty of Social Sciences, 2019.
- Włodkowska-Bagan A., *Kultura strategiczna in statu nascendi. Casus Ukrainy*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 18(2020), z. 4, s. 35-58.
- Za èto pravye b’yt levyykh na Maydane*, S-a-u.org, 05.12.2013, <http://s-a-u.org/publications/916-for-this-right-beat-left-on-maydan.html>.
- Zayavlenie Soyuza anarkhistov Ukrainy „O razgone Evromaydana i nashey pozitsii”*, S-a-u.org, 30.11.2013, <http://s-a-u.org/documents/docs/911-abo-ut-overclocking-evromaydan.html>.
- Zhmyr V.F., *Vybrane*, Kyiv 2012.
- Związek Anarchistów Ukrainy. Nie ma takiej szajki jak ta*, „Inny Świat” 2007, nr 24, s. 24-26.